Проф. др Урош В. Шуваковић

Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српског друштва*

* Овај текст је први пут објављен у часопису *Hereticus*, 1–2/2019. Фондација га поново објављује уз сагласност Редакције и аутора, којима на томе захваљује.

ФОНДАЦИЈА ЗА СРПСКИ НАРОД И ДРЖАВУ

2020.

ПОЛОЖАЈ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
И СТРАНАЧКА ПЛУРАЛИЗАЦИЈА СРПСКОГ ДРУШТВА

ПРОФ. ДР УРОШ В. ШУВАКОВИЋ

ИЗДАЈЕ:
Фондација „За српски народ и државу“

ДИЗАЈН КОРИЦА И ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ:
Горан Ратковић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:
Катарина Пиштељић

ШТАМПА:
Бирограф, Београд

ТИРАЖ:
500 примерака

© Фондација „За српски народ и државу“, 2020.

ISBN 978-86-81728-00-0

Илустрација на насловној страни: freepik.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.31)(497.115)“19“
321.7(497.11)“19“
316.4(497.11)“19“
323(497.115)“19“

ШУВАКОВИЋ, Урош, 1970-
Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српског друштва / Урош В. Шуваковић. - Београд : Фондација „За српски народ и државу“, 2020 (Београд : Бирограф). - 55 стр. ; 20 cm

Насл. стр.: Овај текст је први пут објављен у часопису Hereticus, 1-2/2019. Фондација га поново објављује уз сагласност Редакције и аутора, којима на томе захваљује. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-81728-00-0

а) Срби -- Национално питање -- Косово и Метохија -- 20в б) Политички плурализам -- Србија -- 20в в) Политичке партије -- Србија -- 20в г) Косово и Метохија -- Политичке прилике -- 20в

COBISS.SR-ID 283426316

Сажетак
5

1.
Уводне напомене
7

2.
Српски покрет отпора са Косова као први облик организовања политичке другости у Србији
15

3.
Ка закључивању
53

Сажетак

Коришћењем анализе садржаја доступних докумената и литературе у раду се као основна теза аргументује да је плурализација српског друштва директно повезана са „отварањем косовског питања“ и решавањем положаја Срба и Црногораца на Косову и Метохији (даље: Космет, КиМ), 80-их година XX века. Акције које су предузимали албански сепаратисти и шовинисти, којима су дискриминисани Срби и Црногорци на Космету – атаковање на живот, имовину и културну (првенствено сакралну, православну) баштину Срба и Црногораца на подручју јужне српске аутономне покрајине – имале су за циљ стварање етнички чистог (албанског) Косова присилним исељавањем припадника наведених нација. То је био тек први корак у стварању услова за добијање статуса седме југословенске републике, а у каснијој фази и за отцепљење од Југославије и припајање Албанији, те стварање тзв. велике Албаније, као остварења коначног циља албанских шовиниста, које је испројектовала још Прва призренска лига 1878. године. Ове акције су, међутим, изазвале реакцију грађана српске и црногорске националности, који су се организовали и почели са јавним деловањем на друштвено-политичкој сцени Србије, одласцима код највиших државних функционера, петицијама, зборовима, митинзима... У дотадашњој политичкој пракси социјалистичке Југославије била је то новост, која је, с једне стране, донела подршку и солидарност грађана Србије, Црне Горе, Македоније, а

с друге стране, оптужбе за буђење „великосрпског национализма“, које су пристизале из западних југословенских република, пре свега Словеније и Хрватске. Подршка Слободана Милошевића обесправљеном српском и црногорском народу на Косову и Метохији, закључци IX седнице ЦК СКЈ и VIII седнице ЦК СКС, коју је телевизија директно преносила, први пут у социјалистичкој пракси свих европских социјалистичких држава, били су важне тачке у процесу плурализације српског друштва, које су имале функцију Горбачовљеве „гласности“ и Хабермасових „парламентарних дебата“ када је реч о формирању политичког јавног мњења. Посебан значај имали су „митинзи истине“, односно „митинзи солидарности“, који су скинули с политичке сцене окошталу политичку олигархију, доприносећи тиме демократичности политичког система и зачетку његове плурализације. Солидарно побуђено деловање грађана, као и рад у то време основаног Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, али и истовремено објављивање Меморандума САНУ, те коначно промена политичког курса Савеза комуниста Србије нарочито по питању Косова и Метохије, представљало је обзнану обнове политичког плурализма у српском друштву до које, у облику вишепартизма, и *de iure* долази 1990. године усвајањем новог Устава Републике Србије.

Кључне речи: политички плурализам, вишестраначје, Србија, Косово и Метохија, покрет Срба са Косова, Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања, Меморандум САНУ, осамдесете године XX века, Слободан Милошевић

1. Уводне напомене

Партијски плурализам као право и принцип у југословенској држави – историјски почев од Краљевине Југославије[1] до пред крај постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – био је константно предмет негације њених владара. У свом шестојануарском манифесту 1929. краљ Александар је, између осталог, поручио да „парламентарни рад и сав наш политички живот добијају све више негативно обележје... Парламентаризам... почеле су политичке страсти злоупотребљавати у тој мери да је постао сметња за сваки плодни рад у држави... Споразуми, па и најобичнији односи између странака и људи, постали су апсолутно немогући".[2] Све до избијања Другог светског рата, парламентаризам и вишестраначје у југословенској држави нису успели да се опораве. После октроисања Устава Краљевине Југославије из

[1] Овде имамо на уму чињеницу да су парламентаризам и вишестраначје постојали, уз много турбуленција и забрану рада КПЈ, током постојања Краљевине СХС. Краљ Александар је 6. јануара 1929. увео режим личне власти, укинувши Видовдански устав, којим је држава била дефинисана и као парламентарна монархија, и забранио рад политичких странака. Одлуком краља Александра, 3. октобра 1929, држава је променила назив у Краљевина Југославија.

[2] Александар Карађорђевић, краљ, „Мом драгом народу, свима Србима, Хрватима и Словенцима", „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца", XI (6), 6. јануар 1929.

1931. кренуло се у изградњу једностраначја[3] и симулираног вишестраначја (нпр. оснивање Југословенске народне странке – Борбаши и Радикално-социјалне странке као опозиције влади генерала Живковића). Оснивањем сопствене страначке опозиције власт је покушавала да прикрије озбиљан недостатак демократског легитимитета власти. „Шестојануарски режим је био спреман да дозволи такво вишестраначје које не би било компетитивно, већ би све странке биле сагласне у својој подршци режиму."[4] Тако се на основу Устава из 1931. и Закона о удружењима, зборовима и договорима, у време владе Милана Сршкића (бившег радикала), покушало са обнављањем рада Радикалне странке. „Тај је захтев одбијен, уз образложење да је пријављена радикална странка 'племенски обележена'."[5] Демократска странка није ни покушала да поднесе захтев да обнови рад.[6] Зато се може рећи да у периоду 1929–1935. политички систем земље пролазио кроз фазе беспартизма, једнопартизма и контролисаног вишестраначја.[7] Након убиства краља Александра у Марсеју 1934. обновљено је вишестраначје, које је режим кнеза Павла толерисао, али

---

[3] То потврђује учешће само једне листе – листе генерала Живковића на изборима 1931. године, али ни она није била формално страначка, тако да се може сматрати да су ови избори одржани у складу са „беспартијским начелом". Тек потом долази до формирања „државне странке" – Југословенске радикално-сељачке демократије (ЈРСД), која убрзо мења име у Југословенска национална странка (ЈНС). Да вишепартизам није био опредељење тадашњих носилаца власти, потврђује чињеница да је из текста уставног дефинисања државе изостављено да је она „парламентарна".

[4] Драги Маликовић, Александар Растовић, Урош Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС – Југославији*, књ. 1, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Трећи миленијум, Београд, 2007, 252.

[5] Урош Шуваковић, „Друштвене промене и регулисање положаја политичких партија у Краљевини Србије и прве две југословенске државе", *Српска политичка мисао*, 3 (2010), 325. https://doi.org/10.22182/spm.2932010.17

[6] В. Десимир Тошић, *Демократска странка 1920–1941*, Фонд „Љуба Давидовић", Службени гласник, Београд, 2006, 58.

[7] Маликовић, Растовић, Шуваковић, 253.

према одредбама Устава из 1931. године које су као мач висиле странкама изнад врата („контролисани вишепартизам“). Тада су у два наврата одржани вишестраначки избори (1935. и 1938), на којима се гласало јавно. С формирањем Бановине Хрватске, Народна скупштина била је распуштена 1939. и никада се више није састала, док су владе формиране на начин супротан септембарском Уставу из 1931, остале без скупштинске потврде. Имајући у виду ове и друге карактеристике уставних система и положаја институција у њима, Ратко Марковић дели историју уставности прве југословенске државе на доба привремене уставности (1918–1921), монархијског парламентаризма (1921–1929), апсолутне монархије (1929–1931), посредног парламентаризма (1931–1939) и непредставничке власти (1939–1941).[8]

Већ пред крај Другог светског рата поставило се питање обнове рада грађанских партија и парламентаризма као уставног начела организације власти у новој (другој) Југославији. Тако је већ београдским Споразумом Тито–Шубашић од 1. новембра 1944. утврђен став о изградњи уставности на темељима и општим начелима „својственим свим истинским демократским државама“, прецизирајући да се мисли на „личну слободу, слободу од страха, слободу вероисповести и савести, слободу говора, штампе, збора и удруживања“.[9] Анексом споразума од 7. новембра 1944. предвиђа се доношење закона о изборима за уставотворну скупштину, и утврђује да ће бити загарантована она права која су утврђена основним споразумом, али се спецификује и „опште и тајно гласање“, те „постављање кандидатских листа, појединих и удружених политичких странака,

[8] Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, ИП „Јустинијан“, Београд, 2003, 152.

[9] Споразум Националног комитета ослобођења Југославије и краљевске југословенске владе од 1. новембра 1944, „Службени лист ДФЈ“, број 11/45.

корпорација, група или појединаца који нису кооперирали са непријатељем".[10] Без сумње се може закључити да су ова права посебно наглашена, како би се осигурала обнова вишепартизма у другој Југославији. И заиста, већ последњег дана августа 1945. усвојен је нови Закон о удружењима, зборовима и другим јавним скуповима,[11] којим се врло либерално регулисало питање оснивања странака – подношењем претходне пријаве с којом се достављају програм и статут партије (уз прикупљених 100 потписа на нивоу Југославије, односно 50 потписа на нивоу народних република). Обавеза странака била је да једном годишње поднесу извештај о партијским приходима и њиховим изворима, као и начин утрошка средстава.[12] Под условима прописаним овим законом поднели су захтеве и добили одобрење за рад демократе, радикали, социјалисти, земљорадници, Југословенска демократска републиканска странка, Самостална демократска странка, Социјалдемократска партија, Народна сељачка странка, Хрватска републиканска сељачка странка,[13] и свима им је одобрен рад. Комунистичка партија Југославије није тражила никакву дозволу за рад. Њен легитимитет и легалитет потицали су од револуционарног права и победе

---

[10] *Исто*.

[11] Закон о удружењима, зборовима и другим јавним скуповима, „Службени лист ДФЈ", број 65/45.

[12] Нешто касније, јуна 1946, усвојен је Закон о потврди и изменама Закона о удружењима, зборовима и другим јавним скуповима, „Службени лист ФНРЈ", број 51/46. Положај политичких странака њиме није ништа измењен.

[13] Хрватска републиканска сељачка странка, тачније њена фракција у земљи предвођена баном Иваном Шубашићем, поднела је захтев за обнову рада. Одговорено је захтевом за допуну документације. Не постоји потврда о томе да су ту допуну они поднели, нити решење о њиховој регистрацији, што се сматра утицајем дела страначког вођства у емиграцији, предвођеног др Влатком Мачеком. Ипак, странци је омогућен рад, чак и у већој мери неко што је то био случај са другим партијама које ду добиле одобрење за рад. В. Војислав Коштуница, Коста Чавошки, *Страначки плурализам или монизам: обнова и затирање послератне опозиције*, Досије студио, Службени гласник, Београд, 2011, 175–176.

у рату. Уставом из 1946. јамчила се слобода удруживања, која је обухватала и слободу удруживања у политичке странке, што је и законски било потврђено.

Поставља се питање зашто је законодавац био тако либералан када је требало дозволити рад предратних грађанских партија. Осим што, извесно, Тито није желео да улази у сукоб са западним савезницима, који су стајали иза његовог споразума са Шубашићем, он за таквим сукобом није ни имао никакве потребе. Грађанске партије су ослобођење дочекале „у ситуацији у којој те странке уствари више нису постојале као организовани, стабилни и опредељени политички чиниоци. Постојали су само поједини политичари, некадашњи чланови страначких вођстава, који су одржавали међусобно везе, формирајући групе и политизирајући у кругу малобројних некадашњих страначких величина. Чланства више нису имали за собом, нити су постојале страначке организације".[14] Убрзо су неке од ових партија приступиле Народном фронту, вољно или невољно, док су неке касније иступиле из њега итд. Међутим, јасно је да природи новоуспостављеног режима компетитивно вишестраначје није било инхерентно. То је дошло до изражаја у Титовом говору на II конгресу Народног фронта Југославије 1947, када је он изјавио да „многобројне и хетерогене по својим схватањима политичке

[14] S. n., *Историја грађанских странака у Југославији*, т. II, Момчило Павловић (прир.), Институт за савремену историју, Београд, 2008, 127. Ова књига представља материјал који је настао по налогу некадашње Удбе и интерно је штампан, према тврдњи М. Павловића, у стотинак обележених примерака. Писали су га интелектуалци на одслужењу затворских казни у затвору у Сремској Митровици. Међутим, „не постоји директан извор који би потврдио да је Данило Грегорић писац овог дела, као што не постоји ни доказ да је ово дело Лазара Марковића, радикалног министра, који је такође робијао у Митровици и написао елаборат под називом 'Радикали у данашњици'." Поређењем језика и стила Павловић је најближи ставу да је ово Грегоријево дело, али признаје да „нема примарни извор за ту тврдњу" (*исто*, 7).

партије представљале би у нашој земљи највећу сметњу за брзи и трајни развитак наше земље“.[15] Овде уочавамо истоветност аргументације против страначког плурализма и парламентаризма: оне представљају „сметњу за сваки плодни рад у држави“ (краљ Александар, 1929), односно „највећу сметњу за брзи и трајни развитак наше земље“ (Тито, 1948). „Тај је Титов говор и био путоказ за даљи развој политичког система у правцу замирања партијског вишестраначја.“[16] Већ на следећем конгресу НФЈ, одржаном у сенци Титовог сукоба са Стаљином и Резолуције ИБ, утврђено је да КПЈ има „руководећу“ улогу, те да читав Народни фронт, укључујући и странке његове чланице, треба да следи програм КП. Тиме је утврђен статус КПЈ као партије-хегемона, док су грађанске странке „стављене у немогућу ситуацију: требало је да истовремено спроводе програм на основу кога су регистроване и да прихвате програм КПЈ као свој!“[17] Реч је била о обнови предратне идеје о политичком систему контролисаног и некомпетитивног вишестраначја.

Иако су грађанске политичке странке у другој Југославији временом одумирале будући да је власт вешто успевала да постави препреке њиховом деловању, чињеница је да оне никада нису формално забрањене. Коштуница и Чавошки узимају као последње облике вишестраначког живота излажење листа Југословенске републиканске демократске странке *Реūублика* (угашен 1956) и листа Хрватске републиканске сељачке странке *Слободни д*ом (угашен 1963).[18] Међутим, њих двојица указују на то да је и Уставом СФРЈ из 1963. била гарантована слобода удруживања те да

[15] Јосип Броз Тито, Изградња нове Југославије, том II, књ. 2, Култура, Београд, 1948, 386.

[16] Шуваковић, 328.

[17] Исто.

[18] Коштуница, Чавошки, 63.

је, правно-нормативистички посматрано, она обухватала и право на удруживање у странке. Они ипак сматрају да би се требало определити за становиште правног реализма, те зато изводе закључак да слобода удруживања, сходно овом Уставу, није укључивала и слободу удруживања у политичке партије.[19] Додаћемо да је слобода удруживања била зајемчена и потоњим Уставом СФРЈ из 1974. године (члан 167. став 1), а свакако је ствар дискусије какви су се све облици удруживања под тим подразумевали. Извесно је, међутим, да када су се за то створили друштвени и политички услови, он у пракси није представљао баријеру за регистрацију и деловање политичких странака, већ је у складу с њим 1990. донет савезни закон, којим је регулисано питање оснивања политичких организација на територији СФРЈ.[20] Ни Устав Социјалистичке Републике Србије није био сметња за усвајање закона којим су омогућени регистрација и легално деловање политичких странака у Србији, и то пре него што је донет нови Устав Републике Србије, у септембру 1990. године.[21]

Коштуница и Чавошки признају да се у Југославији, за разлику од других реалсоцијалистичких земаља, од 1950. развијао модел који је најпре „толерисао плурализам у књижевности и уметности, а потом се појавио и својеврсни плурализам у политичком мишљењу".[22] Ово се нарочито испољавало у промени карактера југословенске федерације у Уставу СФРЈ из 1974, што је омогућило дефинисање

[19] *Исто*, 305.

[20] Закон о удруживању грађана у удружења, друштвене организације и политичке организације које се оснивају за територију Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, „Службени лист СФРЈ", број 42/90 и „Службени лист СРЈ", бр. 24/94, 28/96 и 73/2000.

[21] Закон о политичким организацијама, „Службени гласник СРС", број 37/90 и „Службени гласник РС", бр. 30/92, 53/93, 48/94 и 101/05.

[22] Коштуница, Чавошки, 313.

различитих националних интереса, представљених као различити интереси социјалистичких република и аутономних покрајина. Коначно, ови аутори сматрају да је Кардељ својом кованицом о плурализму самоуправних интереса пружио легитимност идеји плурализма, „додуше, не под видом политичког или страначког плурализма", што они објашњавају његовим учешћем у конципирању Ослободилне фронте на таквим основама.[23] Овде, међутим, морамо да приметимо да у својој интерпретацији, Коштуница и Чавошки своде политички плурализам на вишепартизам, пошто превиђају да је и плурализам самоуправних интереса ипак, у основи, плурализам политичких интереса. Управо је еволуција политичког система Србије и Југославије у периоду од Титове смрти до почетка 90-их година потврда оваквог нашег става.

[23] *Исто*, 314.

2. Српски покрет отпора са Косова као први облик организовања политичке другости у Србији

На почетку овог поглавља морамо да разјаснимо због чега користимо термин „политичка другост", а не просто „алтернативни покрет", као што то чине неки други аутори.[24] Друштвени покрети се могу развити поводом различитих питања и представљају „битан фактор динамике друштва. Они се, по правилу, јављају у периодима друштвене кризе, временима изоштрености друштвеног конфликта. Њихова снага не почива у њиховој организацији, као што је то случај са политичким партијама, већ у њиховој масовности... Политички покрети теже одређеним идеалима, најчешће везаним за појам слободе, и то не само негативне слободе, већ и позитивне слободе".[25] Како с правом указује Вукашин Павловић „социјална и политичка енергија коју потенцијално носе друштвени покрети може, попут тектонског померања тла, бити непредвидљива, па и немерљива".[26] Дакле, ми ни у једном тренутку не оспоравамо да је политичко организовање Срба и

---

[24] Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у XX веку*, Институт за савремену историју, Београд, 2014, 91.

[25] Урош Шуваковић, *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004, 118.

[26] Вукашин Павловић, „Друштвени покрети", у: Милан Матић (гл. редак.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, 275.

Црногораца са Косова[27] представљало друштвени покрет, само му не бисмо давали придев „алтернативан", чак ни уз ограду да се то односи на његов ненасилни карактер што јесте карактеристика ове врсте покрета, а коју су нагласили Николић и Цветковић и која је и у овом случају истинита. Овај покрет је, наиме, био – безалтернативан, јер је „алтернативу" представљао нестанак српског и црногорског народа са простора Косова и Метохије. А то, наравно, није била „алтернатива". Свакако, разумемо да су аутори, овако одређујући Српски покрет отпора, мислили на то да је он представљао „политичку алтернативу" постојећој (комунистичкој) власти и њеној номенклатури због (не) решавања „косовског питања". То, међутим, није био циљ овог покрета. Циљ је био слобода Срба и Црногораца на Косову и Метохији,[28] престанак етничког чишћења које су спроводили албански шовинисти под окриљем тадашње албанске (комунистичке) власти на Космету и повратак присилно исељених. Кључна реч у дефинисању циљева покрета Срба са Косова била је – равноправност. Они нису тражили ни више ни мање у односу на Албанце и припаднике других националности који живе на Космету. „Оценили смо да нам програм буду званични документи који су усвојени на савезном, републичком и на покрајинском нивоу, који су у основи добри али се не спроводе."[29] Дакле, програмски, покрет је заправо био просистемски, јер се залагао за спровођење опредељења

---

[27] У то време је Метохија била изостављена из званичног назива јужне српске социјалистичке аутономне покрајине, у који је враћена тек доношењем Устава Републике Србије из 1990. године.

[28] Када је Слободан Милошевић, у пратњи Азема Власија, 24. априла 1987. дошао у Косово Поље, окупљена маса је скандирала: „Хоћемо слободу! Милошевић је био запрепашћен. Вероватно му се до тада тако нешто никада у животу није догодило" (в. Николић, Цветковић, 131).

[29] Душан Ристић, цит. према Марио Брудар, *Нада, обмана, слом: политички живот Срба на Косову и Метохији (1987–1999)*, ИИЦ Нова српска политичка мисао, Београд, 2003, 28.

званичних партијских (СКЈ) и државних органа, па већ и по томе није био „алтернативан". Међутим, не значи да није постојала „другост", алтернативност која се огледала пре свега у методима борбе за остварење ових циљева, које су биле у складу с чињеницом да политички систем није био у стању да ефикасно артикулише начин решавања проблема које је препознао. Осим тога, у контексту ондашњег југословенског политичког вокабулара, „алтернатива" се везивала за Словенију – „словеначка алтернатива", која је била идејно десничарска и антијугословенска. За разлику од њих, покрет Срба са Космета био је изразито југословенски.[30] У том смислу Николић и Цветковић указују, према методама политичке борбе, која је увек била ненасилна, на три развојне фазе овог покрета: 1) национална хомогенизација и повремене манифестације незадовољства; 2) претње масовним исељавањем Срба и Црногораца са Космета; 3) масовни митинзи.[31]

Тај покрет није тежио да прерасте ни у какву политичку алтернативу власти, идејно је био шаренолик,[32] већ је

---

[30] „Често су, на пример, образлагани захтеви за равноправношћу језика и културе, а посебно је инсистирано на очувању Југославије" (Николић, Цветковић, 119).

[31] Николић, Цветковић, 95.

[32] Укључивао је и комунистичке функционере нижег ранга, а не само антикомунисте, нити је у његовој суштини био – антикомунизам. Њих је бринула борба за голи живот, а „комунизам" им је сметао у оној мери у којој је дозволио експанзију албанског шовинизма на Космету. Касније, када је вишестраначје успостављено, они су постали чланови различитих партија: од Милошевићевог СПС-а до Драшковићевог СПО-а. Тако су Томислав Секулић, Богдан Кецман, др Зоран Грујић, Милорад Миго Самарџић, Вукашин Јокановић, Момчило Мома Трајковић и др. отишли у СПС, а Коста Булатовић, Бошко Будимировић и Ранђел Нојкић у СПО. Ипак, Булатовић је 2000. јавно позвао Србе са Косова да гласају на председничким изборима за Слободана Милошевића и отишао у Хаг да буде сведок његове одбране. Дакле, имена која смо навели само су у првом тренутку настанка вишестраначја заузели овакве позиције, касније је било прелазака, формирања сопствених партија итд. И, наравно, овде су наведене само неке од важних личности овог периода, никако не све, пошто ни аутор овог рада не би могао све прецизно да наведе. Према неким подацима, СПС је на КиМ у време

заправо био вапај очајних упућен сваком оном који је био део власти или је био ван власти, али је био спреман да саслуша и разуме невољнике и помогне им. То је био типичан покрет за остваривање људских права, и то оних прве генерације: права на живот, здравље, слободу, личну и имовинску безбедност... И као што ће се видети, он је успео у својим намерама – додуше у ограниченом раздобљу – управо у савезу са једном фракцијом комунистичке власти, која је имала реформаторски потенцијал и није робовала титоизму и стереотипу о „великосрпској хегемонији", а коју је предводио Слободан Милошевић. Извесно је да је Милошевић као лидер српског народа израстао на крилима овог покрета, као што је извесно и то да су резултати покрета постигнути управо захваљујући томе што је покрет имао подршку једног од кључних центара моћи – тадашњег председника Централног комитета Савеза комуниста Србија, а потоњег председника Председништва СР Србије Слободана Милошевића. Имајући наведено у виду, употребили смо појам „политичка другост" да бисмо, с једне стране, указали на то да је покрет био идејно плуралистичан[33] и, истовремено, другачији по својим методама и захтевима, који су одударали од уходаног бирократског система политичког општења у тадашњем југословенском социјалистичком друштву, али и од „словеначке алтернативе", док, с друге стране, такав рад овог покрета није имао никакву алтернативу до да се очува *status quo*, који је био платформа највећег дела тадашње југословенске и српске номенклатуре, што би

90-их имао око 40.000 чланова, а о симпатизерима не желимо ни да нагађамо – редак је био Србин или Црногорац који тамо није подржавао Милошевића, и то се може објаснити перцепцијом да су Милошевић и СПС заиста постигли резултате и остварили очекивања угњетеног српског и црногорског живља у јужној покрајини.

[33] „Ми смо били покрет који је тражио да се прислони на било какву власт, или да присили власт да нас подржава", објашњава Мирослав Шолевић, један од иницијатора овог покрета (цит. према Брудар, 38).

у крајњем резултирало нестанком Срба и Црногораца са Космета, и то без икаквог покушаја да се таквом процесу пружи отпор.

2.1. Узроци настанка покрета Срба са Косова

Тешко је рећи шта је, и да ли је уопште постојао, непосредни повод који је довео до настанка Српског покрета отпора на Космету. Извесно је, међутим, да је косметска друштвено-политичка ситуација драматично погоршана сепаратистичким демонстрацијама албанских студента 1981. године.[34] Ове демонстрације, добро и плански организоване, по карактеру изразито насилне,[35] изнеле су поново на површину деловање албанских сепаратиста, које се није стишавало од тзв. Дреничке побуне балиста[36] крајем 1944. године.[37] Уистину, деловање албанских сепаратиста,

---

[34] В. Урош Шуваковић, Обрад Стевановић, „Сепаратистичка побуна албанских студената на Косову и Метохији 1981. као почетак разбијања Југославије", *Социолошки преглед*, Vol. 52, број 4 (2018), 1196–1229. doi:10.5937/socpreg52-20074 В. о тим збивањима и дневничке забелешке Живорада Игића, Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу, књ. 1–3, Јединство, Приштина, Октоих, Подгорица, 1992; „Григорије Божовић", Приштина, 1996; „Нови свет", Приштина, 1998.

[35] Дана 15. марта 1981. запаљена је и Пећка патријаршија, што се покушало прикрити од јавности бизарним образложењем о дотрајалој електроинсталацији.

[36] Балисти су током Другог светског рата били сарадници фашистичког окупатора који је, уз њихову помоћ, прогласио стварање тзв. велике Албаније, у чији је састав ушла територија читаве данашње Аутономне Покрајине Косово и Метохија, са изузетком њеног севера који је, због настојања Немаца да контролишу Трепчу, задржан у саставу Недићеве Србије. Какав је био однос албанског становништва према партизанском покрету речито говоре подаци које износи академик Димитрије Богдановић: 1941. године од 320 чланова КПЈ на КиМ, свега њих 20 били су Албанци, од 1.200 чланова СКОЈ-а њих 70 били су Албанци; у два албанска партизанска одреда „Зејнел Адини" и „Емин Дураку" било је „највише око 70 бораца албанске народности" (в. Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, Београд, 1986, 211).

[37] Побуна је угушена до краја фебруара 1945. уз завођење војне управе и велико ангажовање јединица Народноослободилачке војске Југославије (в. Радослав Гаћиновић, *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*, књ. 2, Evro book, Београд, 2017, 247–251). Међутим, са остацима балистичких банди југословенске снаге безбедности носиле су се све до педесетих година прошлог

укључујући и примену читавог низа терористичких аката, није престајало од 1912,[38] с тим да су у одређеним периодима стављали акценат на једне или друге методе борбе за отцепљење Косова и Метохије од Србије, у зависности од политичке ситуације.[39] Заједничка комисија Савезног извршног већа (СИВ) и Републичког извршног већа Србије (РИВ) направила је 1982. прилично добру систематизацију тих насилничких аката:

„– заузимање земље: причињавање материјалне штете или уништавање усева; сеча шуме, засада воћа и винограда, паљење имовине, тровање и загађивање бунара, спречавање коришћења воде за наводњавање, експорпријација земљишта итд.;

– претње, малтретирања, вређања, напади (посебно на жене и децу), силовања, смишљено изазивање свађе, туче, убиства, крвне освете и сл.;

– скрнављење гробаља и споменика и ометање свечаности и верских обреда;

века (в. Обрад Стевановић, *Кумановски споразум*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015, 14).

[38] Сведочанство о зулуму албанских сепаратиста над Србима и Црногорцима представља и Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама који је Војин Лукић, тадашњи министар унутрашњих послова Србије, припремио за седницу Извршног комитета ЦК СКС, 1962. године. Објавио га је, као прилог својој књизи, Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације*, Православна реч, Нови Сад, Историјски институт, Београд, 503–556. Такође, в. и Павле, епископ рашко-призренски, *Извештаји са распетог Косова*, Издавачка фондација архиепископије београдско-карловачке, Фондација „Патријарх Павле", Београд, 2013. Ова књига садржи извештаје тадашњег епископа, потоњег патријарха Павла, које је годишње подносио Синоду СПЦ о стању у својој епархији, нападима Албанаца на православне вернике, скрнављењима манастира, цркава, гробаља итд.

[39] В. Урош Шуваковић, „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности", у: Д. Маликовић, У. Шуваковић, О. Стевановић (ур. и прир.), *Политичко насиље*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2011, 143–166

– стварање атмосфере изолованости и несигурности, разни облици психолошког притиска, стварање психозе исељавања, бојкот на разне начине и сл.;

– причињавање тешкоћа у остваривању свакодневних животних потреба (коришћење продавница, пијаце, превоза);

– тешкоће у остваривању права грађана пред надлежним органима (дуго чекање, отезање поступка, неизвршавање пресуда и решења итд.);

– недостатак заштите од стране надлежних органа (правосудни органи, органи унутрашњих послова и други органи управе, инспекција итд.);

– одсуство благовремене и одговарајуће друштвено-политичке и друштвене активности на сузбијању појава притиска, деловања непријатеља и решавању сукоба и спорова;

– дискриминација у остваривању права (издавање дозвола за изградњу кућа; непоштовање равноправности језика, непоштовање права из радног односа итд.);

– притисци за продају имовине и ненормални услови продаје (продаја имовине унапред утврђеном лицу албанске народности, продаја по неповољној цени, делимично плаћање продате имовине, одуговлачење са извршавањем преноса имовине), експропријација имовине без адекватне накнаде итд.“[40]

---

[40] Наведено према: Живорад Шиља Михајловић, П*одземни рат на Косову и Метохији 1389–1989*, Југословенска естрада, Београд 1989, 175–176.

Све ове акције имале су у суштини само један циљ – извршити етничко чишћење Срба и Црногораца на Косову и Метохији, односно остварити идеју о етнички чистом, албанском Косову.[41] Демонстранти на улицама Приштине и других косметских градова 1981. нису то крили. „Парола о етнички чистом Косову нуди, уместо стварне равноправности и заједништва народа и народности, њихово непрестано пребројавање и шовинизам."[42] И највиши партијски и државни органи донели су оцене и ставове којима је констатовано да сепаратисти хоће да остваре „етнички чисто Косово", да је циљ „разбијање Југославије", „насилно отцепљење САП Косова од СР Србије и СФР Југославије",[43] те да је „национализам био продро и у редове Савеза комуниста и у руководства".[44] Утврђено је да на Косову 1981. године делују и две илегалне партије: Албанска марксистичко-љењинистичка комунистичка партија у СФРЈ, која се залаже за уједињење „свих југословенских области у којима живе Албанци у албанску републику у Југославији" и организација Албанске партије рада из суседне Албаније, чије је програм „чист иредентизам". „Да ли заиста постоје две илегалне организације или само једна са програмом минимум и програмом максимум",[45] био је у недоумици тадашњи председник Савезног савета за заштиту уставног поретка

[41] В. Урош Шуваковић, Бранко Ракић, „Геноцид и етничко чишћење или о односу диспозиције једног међународнокривичног дела и једног социолошко-политиколошког појма", *Страни правни живот*, 2 (2017), 59–75.

[42] Иван Кристан, „Уставноправни положај аутономних покрајина у СФРЈ", *Социјализам*, 10 (1981), 1733.

[43] ЦК СКЈ, *Политичка платформа за акцију Савеза комуниста Југославије у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову, усвојена на 22. седници, 17. новембра 1981*, Издавачки центар „Комунист", Београд, 1981, 9.

[44] *Исто*, 35.

[45] Лазар Колишевски, „Уводно излагање", седница Председништва СФРЈ, 28. април 1981 (АЈ, фонд 803, фасц. 1787).

СФРЈ Лазар Колишевски. То показује да је вишестраначје заправо настало у редовима косовских Албанаца још 1981. године, те да су сепаратисти осим својом инфилтрацијом и заузимањем руководећих места у СКЈ деловали и у две илегалне политичке партије (или барем у једној од њих).

Према томе, узроке настанка Покрета треба тражити првенствено у активностима албанских сепаратиста усмереним против живота, здравља, личне и имовинске безбедности Срба и Црногораца на Космету, против њихове културне баштине, а у прилог њиховом етничком чишћењу и стварању „етнички чистог Косова". За разлику од албанских сепаратиста, Срби нису оснивали друге партије, већ су тражили реакцију и заштиту од Савеза комуниста и државних органа, уздајући се у то да ће они спроводити мере и закључке које су сами донели. Спровођење тих мера је изостало, а насиље над Србима и Црногорцима албанских сепаратиста, који су имали јасну подршку покрајинске политичке олигархије, настављено је, што је, кумулативно, за последицу имало присилну сеобу Срба и Црногораца и остављање етнички чистог албанског Косова. При томе, овај процес није био новијег датума, већ се његово трајање може посматрати у континуитету. Тако, Милован Радовановић процењује да се после Другог светског рата са подручја Косова и Метохије иселило више од 250.000 људи што „представља катастрофалан демографски губитак који је проузроковао корените етнонационалне промене".[46] С друге стране, Албанци су

[46] Милован Радовановић, *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Liber Press, Београд, 2004, 383. Овај податак не обухвата избегла и интерно расељена лица након 1999. године, којих је према званичним подацима 242.281 (в. Координациони центар за Косово и Метохију (2004), *Интерно расељена и прогнана лица са Косова и Метохије*, https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/20031, 18. 8. 2019. Свакако, овај податак јесте значајан, али не представља основу за закључивање у овом раду, који се бави периодом који је претходио том новом таласу исељавања који су узроковали НАТО агресија на СРЈ и талас албанског

се на Космет досељавали и из саме Албаније како током Другог светског рата, тако и после њега.[47] Уздајући се у закључке партијског и државног врха из 1981. и увиђајући да се они у пракси не спроводе, Срби и Црногорци су помало наивно мислили да су српски и савезни руководиоци необавештени о стварном стању у јужној покрајини. Зато су почели своје активности серијом одлазака на разговор код државних, црквених и војних функционера различитих нивоа: Николе Љубичића, Душана Чкребића,[48] Бранка Пешића, Петра Стамболића, Драже Марковића, патријарха Германа, Светозара Вукмановића Темпа, представника црногорског ЦК.[49] Тај одлазак групе од 26 Срба са Косова код генерала Љубичића, председника Председништва СР Србије, Митар Балевић, један од важних људи покрета, види на неки начин као почетак организованог деловања овог покрета.[50] „У пролеће 1983. почело је да се ствара

насиља започет непосредно по заустављању агресије, јуна 1999. Томислав Секулић указује на то да је најинтензивнији период исељавања Срба и Црногораца са Космета био период 1971–1987. и као илустрацију наводи податке да је у укупној кохорти ђака основних школа на КиМ школске 1971/1972 године било 21,45%, а школске 1987/1988 свега 8,84% ученика Срба и Црногораца. Слично је и са средњошколцима: учешће Срба и Црногораца школске 1971/1972 износило је 33,84%, а школске 1987/1988 сведено је на 14,76% ученика српске и црногорске националности. Томислав Секулић, *Сеобе као судбина*, нав. према преузетом одломку у: Ђорђе Јевтић, Момчило Трајковић (прир.), Т*омислав Секулић: човек у свом времену*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Косовска Митровица; Дом културе „Грачаница", Косовска Митровица – Грачаница, 2019, 292.

[47] Терзић, 440–441. Он износи процену о досељених око 100.000 Албанаца из Албаније током Другог светског рата.

[48] „Прво 'зелено светло' и охрабрење да се самоорганизују у својим срединама, у којима живе и раде, Срби и Црногорци добијају од председника Председништва СР Србије Душана Чкребића, на Дмитровдан, 8. новембра 1984. године... 'Радите како најбоље знате, тамо на Косову. И моји су ратовали за Косову. И ја сам у Дреници ратовао против Шабана Полуже за Косово'" (в. Радојица Барјактаревић, *Бесане ноћи: истина о Српском покрету*, Пергамент, Приштина, 1995, 50.

[49] В. Брудар, 25, 26.

[50] Балевић то не тврди аподиктички, али тај догађај издваја од осталих одлазака Срба код државних и партијских руководилаца. Он, међутим, сурет са Љубичићем датира 4. априла 1982, док остали извори указују на то да се он

језгро будућег Српског покрета отпора. За оснивање се могу узети Мирослав Шолевић, Коста Булатовић (Шолевићев кум) и Бошко Будимировић из Косова Поља. Њих тројица су саставила петицију о положају Срба на Косову коју је потписало само 76 људи."[51] Треба, међутим, рећи да им је од почетка помагао и Душан Ристић, смењени председник покрајинске скупштине.

2.2. Даљи развој Покрета и однос са новооснованим Одбором за одбрану слободе мисли и изражавања

Током 1983. чланови језгра Покрета наступали су отворено са ставовима у којима су указивали на недопустив положај Срба на Космету. Тако је Коста Булатовић на збору грађана Прве и Друге подружнице ССРН XVI месне заједнице у Косову Пољу тражио „или да нам се дозволи да се одселимо у ужу Србију, или да нам се омогући да будемо заједно", усмеравајући при томе стрелицу ка одговорности покрајинског руководства за неодржив положај Срба.

збио у 1983. (в. Митар Балевић, „Милошевић је схватио суштину проблема на Косову", у: Драган Радевић (ур.), *Истина о Осмој седници (тридесет година после)*, Удружење „Слобода", Београд, 2018, 15). Уп. са Николић, Цветковић, 93.

[51] *Исто*. Нејасно је због чега Николић и Цветковић баш потписивање ове петиције сматрају почетком стварања Српског покрета отпора, а не рецимо петицију – Апел 21 свештеника СПЦ који је на Велики петак 1982. упућен највишим државним органима Србије и Југославије, Светом архијерејском сабору и Синоду СПЦ. Тим пре, што је несумњиво СПЦ пружала значајну подршку настанку и раду овог покрета, на шта указују и ови аутори тврдњом да је „битку за поправљање положаја српског народа на Косову и Метохији повела Српска православна црква" (исто, 91). Тако је часопис Православље, званични орган српске Патријаршије, „готово неприметно током 1981. године, на „мала врата", увео тематику Косова, и онога што Косово представља српском националном бићу, да би већ следеће године, дакле 1982, дефинисао аспекте решења ситуације на Косову, а већ 1983, серијом текстова актуализовао косовски мит" (в. Иван Башчаревић, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 131, http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7795/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 20. 11. 2019.

Уједно се поставило питање регулисања употребе албанске заставе на Косову,[52] запостављања ћирилице... Мирослав Шолевић, тада председник основне организације СК месне заједнице у којој је збор одржан и Богдан Кецман тражили су диференцијацију „за или против контрареволуције".[53] Овакве дискусије нису биле прихватљиве покрајинском руководству, па је затражено хапшење Косте Булатовића, али се то није догодило.

Дакле, у овом периоду почело је јавно деловање косовопољске групе, која је предводила отпор албанском сепаратистичком терору: најпре петицијама, потом иступима на зборовима, на крају и претњом колективним исељењем. Истовремено, ово је и тема која је доспела на дневни ред највиших државних органа који су били незадовољни спровођењем утврђених мера за сузбијање сепаратизма. Уједно, уочавале су се јасне разлике у ставовима покрајинских и републичких органа Србије. Тако, на Председништву СР Србије, маја 1985, Небих Гаши, председник Председништва САП Косово, закључио је да се „стање на Косову из године у годину мења у позитивном смислу, тако да данас у основи имамо стабилно и задовољавајуће стање". У том тренутку Председништво СР Србије располагало је податком да се у периоду 1981–1984. са Космета иселило 17.000 Срба и Црногораца, тако да су на овакве Гашијеве тврдње директно реаговали Бранко Пешић и Душан Чкребић, председник Председништва

[52] Исмаиљ Бајре изриче оцену да би југословенски симбол на њој „окрњио заставу албанске народности у Југославији" (в. Николић, Цветковић, 97).

[53] Овај догађај од 10. јуна 1983. Радојица Барјактаревић датира као почетак масовног покрета Срба са Косова, док су његову претходницу представљали махом „новинари који су својим писањем утирали пут и охрабривали људе да се боре". Он не каже ко су „оснивачи покрета", али, осим оних које именују Николић и Цветковић, наводи да су „главне конце вукли људи из Штаба", именујући притом и Богдана Кецмана, Зорана Грујића, Славка Ћумића и Љубинка Мирића (Барјактаревић, 49, 50).

СР Србије.[54] Управо је тада, за првомајске празнике 1985, нападнут радник гњиланског Дома ЈНА Ђорђе Мартиновић на својој њиви. Био је то монструозан злочин неколицине Албанаца, који су Мартиновића пенетрирали пивском флашом натакнутом на штап (дакле с данцетом на врху штапа) у анус, наносећи му озбиљне телесне повреде. Случај је уздрмао читаву Југославију, посебно зато што су државни органи давали противречна саопштења да би заташкали злочин, а починиоци никада нису откривени. О овом случају вођена је и скупштинска дебата у Скупштини СФРЈ, у којој је делегат Батрић Јовановић поставио читав низ питања, јасно указујући на покушај да се прикрије истина. После овог случаја ништа више није било исто: Срби са Косова су се хомогенизовали и самоорганизовали због изостанка државне реакције. Политичка активност Срба са Космета натерала је надлежне државне органе да делују против сепаратиста, чему је и даље отпор пружало покрајинско руководство, које је заправо предводило албанске сепаратисте. СПЦ и истакнути интелектуалци подржавали су српски народ са Косова. На молбу породице Ђорђа Мартиновића Добрица Ћосић је написао писмо Душану Чкребићу и адмиралу Бранку Мамули, захтевајући да се овај случај разреши.

Пола године пре овог злочина, 10. новембра 1984. основан је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Идејни творац је био књижевник и академик Добрица Ћосић, који је у његовом састављању одредио као „главни циљ" то да овај одбор буде „истински плуралистички форум српске интелигенције у коме ће бити заступљен читав спектар данашњих идеолошких схватања, а које ће да уједињује борба за основно људско право: слободу мисли и

[54] Николић, Цветковић, 96–97.

говора“.[55] Заправо, неколико суђења до којих је у то време дошло због тзв. вербалног деликта проузроковало је и формирање овог обора, али је донекле и омеђило његов рад.[56] Добрица Ћосић, покретач Одбора, признао је да је, одмах на почетку, био суочен са одбијањем загребачких и љубљанских интелектуалаца да се укључе у његов рад, уз часне изузетке – Рудија Супека и Тараса Кермаунера, који су, према његовом сведочењу, подржали рад Одбора и били супотписници писма позива на сарадњу које је разаслато појединим интелектуалцима. Супек је једини од загребачких интелектуалаца хтео да уђе у његов састав, али Ћосић то није прихватио; Кермаунер је обавестио Ћосића да је добио подршку тринаест љубљанских интелектуалаца за такву активност, али с тим да не желе „један јединствен комитет“. „Пропала је Југославија, Добрица“, сведочио је

---

[55] Добрица Ћосић, „Како је дошло до оснивања Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања“, у: Коста Чавошки (прир.), *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, Службени гласник, Београд, 2009, 22. Да је Ћосић у овоме успео, сведочи у својим мемоарима и академик Михаило Марковић: „Да су прављени и сачувани стенограми или тонски записи ових дијалога – то би била узорна школа демократске културе у предвечерје вишепартијског живота у Србији. Тај дух расправљања и одлучивања, тај ниво узајамног поштовања међу разномишљеницима више никада није постигнут“ (Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књига друга, Просвета, Београд, 2009, 219–220). Почетни чланови одбора били су: академици Матија Бећковић, Димитрије Богдановић, Добрица Ћосић, Михаило Марковић, Драгослав Михаиловић, Никола Милошевић, Гојко Николиш, Предраг Палавестра, Радован Самарџић, Драгослав Срејовић, Љуба Тадић, Мића Поповић, Младен Србиновић, социолог проф. др Неца Јованов, правници др Коста Чавошки, проф. др Андрија Гамс, др Иван Јанковић, књижевници Борислав Михаиловић Михиз и Танасије Младеновић. Михаило Марковић сведочи да су, после неколико година у Одбор „кооптирани Весна Пешић, Загорка Голубовић и Војислав Коштуница“, док су два члана напустила Одбор: академици Никола Милошевић и Гојко Николиш (Марковић, 220–222). Коста Чавошки списку новопримљених чланова Одбора придодаје и академика Енрика Јосифа, који је у Одбор примљен јуна 1989, док је сам одбор престао са радом 25. децембра 1989. године. Он, међутим, не помиње оставку академика Николиша.

[56] Михаило Марковић је био члан овог Одбора, учествовао у његовим активностима, али је „задржао, наравно, слободу да се другде ангажује за друге циљеве који су остали ван домашаја овог одбора (на пример, проблематика социјално-економских права)“ (Марковић, 213).

Ћосић о томе шта му је Кермаунер саопштио на загребачком железничком перону.[57]

Ипак, иако му је намена била да се бави конкретним кршењем људских права, овај одбор је учинио много да помогне рад Српског покрета отпора. Крајем септембра 1985. Коста Булатовић се први пут сусрео са Добрицом Ћосићем, који му је предложио да представници Покрета напишу петицију адресирану највишим државним органима, у којој ће изложити своје захтеве, а коју ће потписати што већи број људи. „Текст су саставили Рајко Ђурђевић и његова супруга Даница Радевић, уз помоћ Ћосића, јеромонаха Атанасија Јевтића и Косте Булатовића."[58] Ова петиција, која је касније постала позната као Петиција 2011,[59] упућена је октобра 1985. највишим државним и партијским органима Југославије и Србије, а достављена и САНУ, делегатима у Скупштини СФРЈ Батрићу Јовановићу, Зарији Мартиновићу и Тодору Славенском, те Светозару Вукмановићу Темпу.[60] Суштина је била да скупштине Југославије и Србије, на ванредним седницама, на свој дневни ред ставе захтеве из петиције који се односе на гарантовање основних људских права Срба и Црногораца на Космету, изједначење

[57] Ћосић, у: Чавошки (прир.), 20–21.

[58] Николић, Цветковић, 103. Добрица Ћосић сведочи нешто другачије, наиме, да је Рајко Ђурђевић петицију формулисао по његовим (Ћосићевим) саветима „али и заоштрио захтеве. Мало смо је заједнички редиговали, па је он предао вођству косовских Срба, које је организовало потписивање петиције" (Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба: време распада 1981–1991*, књ. 3, Службени гласник, Београд, 2009, 144).

[59] Или Петиција 2016, у зависности од извора. Шутовић сматра да је „први организовани протест против албанског национализма и сепаратизма Петиција 2011, која је 15. јануара 1986. године објављена у *Књижевним новинама*" (Милојица Шутовић, „Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову", у: Бранко Јовановић, Урош Шуваковић (ур. и прир.), *Косово и Метохија 1912–2012*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2012, 885.

[60] Петицију 2011 је до краја 1986. потписало, према различитим подацима, између 70 и 100 хиљада људи (в. Брудар, 29).

статуса СР Србије са статусом осталих југословенских република, диференцијацију од албанских сепаратиста инфилтрираних у власт, именовање „твораца пројекта геноцида над Србима на Косову и Метохији", репатријацију емиграната из Албаније насељених на Космету после окупације земље 6. априла 1941, поништавање свих уговора о продаји српских имања итд. У власти, ова петиција није наишла на добар пријем, при чему треба констатовати да је један број српских кадрова на Космету подржао петицију (Митар Самарџић, Томислав Секулић, Вукашин Јокановић, Момчило Трајковић...). Управо таква реакција власти на сва три нивоа[61] била је повод да се Одбор за одбрану слободе мишљења и изражавања обрати 13. јануара 1986. скупштини СФРЈ и СР Србије указујући на то да је „сваког коме нису замрли савест и поштење, запањила и поразила реакција власти на ову петицију – претећи одговор званичника Косова и став најодговорнијих у Србији и Југославији". У свом обраћању, Одбор је изнео податак о 200.000 исељених Срба и Црногораца са Косова у протеклих 20 година и 700 етнички очишћених села која су протерани Срби напустили. „Прави циљ је етнички чисто Косово", писало је у овом саопштењу, које је закључено примедбом да „терор не може бити сузбијен без озбиљних и дубоких политичких промена на Косову и у односима Косова и Србије, односно Југославије".[62] Одбор се поводом истог питања поново обратио двема скупштинама 21. јануара исте године – кроз осам дана! – са нешто измењеним текстом у којем је „дугогодишњи прогон Срба са Косова и Метохије квалификован као геноцид"[63] – али и уз потписе 222

[61] Покрајинском, републичком и савезном.

[62] Чавошки (прир.), 69–72. Ћосић је забележио да су аутори овог текста били академик Димитрије Богдановић и он (*исто*).

[63] Коста Чавошки, „На бранику слободе мисли и изражавања", у: Коста Чавошки (прир.), *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*,

угледна интелектуалца, универзитетска професора, јавна радника (књижевника, глумца, сликара, новинара...), међу којима и 34 академика САНУ. Касније је број потписника достигао 270, укључујући и оне угледнике који никада до тада нису учествовали у оваквим активностима. Чавошки мисли да је та чињеница била пресудна што петиција није јавно нападана,[64] уз претходно признање да „ниједан члан Одбора током пет година његовог јавног деловања није имао неке веће непријатности са полицијом, формалним прогоном и судом".[65] Ова констатација је веома важна, пошто показује да је у српском друштву већ током деловања Одбора постајала свест о значају слободе мисли и изражавања, те да су и у систему превладавали ставови да тако нешто не треба спутавати. Посебно не репресијом.

Фебруара 1986. делегација од стотинак Срба са Косова дошла је у Скупштину Југославије, где је обавила разговор са тадашњим председником Илијазом Куртешијем. Наравно, тема је било стање на Космету и захтеви из Петиције 2011. Из реченице Мирослава Шолевића, једног од лидера Покрета: „Ми нисмо дошли да мењамо Устав, дошли смо да изнесемо своје проблеме", може се закључити да је Покрет и даље по својој природи био социјални: он се залагао за заштиту живота и безбедности Срба и Црногораца, њихову слободу и равноправност с другима који живе на Косову, уз девизу: „Или заједно на Косову, или са Косова сви заједно."[66] Код његових припадника још није сазрела свест да треба променити политички систем да би се њихови захтеви остварили, а

Службени гласник, Београд, 2009, 490.

[64] Исто.

[65] Чавошки, 474.

[66] Николић, Цветковић, 107.

међу њима и онај о равноправности Србије са осталим републикама; њихов „најдалекосежнији политички захтев“ била је политичка диференцијација у односу на носиоце сепаратизма. Али, покрајинска олигархија је и то одбила да учини. Међутим, они су својим захтевима већ озбиљно плурализовали српско (и југословенско) друштво. Постављали су питања која су до тада била табу, и то на начин који је у политичком деловању у социјалистичкој Југославији био нов – усудили су се да дођу у Скупштину СФРЈ и да питају председника Скупштине шта је са захтевима које су петицијом поднели!

У Клубу књижевника, у Француској 7, одржавале су се протестне вечери посвећене стању на Косову. Ту је Коста Булатовић обзнанио да је српски „покрет створен, масован и шири се“.[67] Две недеље касније, по налогу албанске сепаратистичке врхушке, ухапшен је Коста Булатовић, лидер Срба са Космета, 2. априла 1986, симболично, на дан оснивања Призренске лиге, али и најжешћих албанских сепаратистичких демонстрација 1981. године. То су Срби схватили као поруку. Тензије су мућевито нарасле: делегације су отишле код Кољa Широке и Душана Чкребића, испред Булатовиће куће окупило се неколико хиљада људи. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања одмах је 4. априла упутио телеграм председништвима и извршним већима СФРЈ и СР Србије са захтевом да се Коста Булатовић одмах ослободи.[68] И заиста, Булатовић је сутрадан био ослобођен. Сутрадан, 6. априла председник ЦК СК Србије Иван Стамболић боравио је у Косову Пољу, а какав је био учинак тог његовог разговора са Косовцима сведочи

[67] Барјактаревић, 52.

[68] Чавошки (прир.), 99.

чињеница да се већ наредног дана група од неколико стотина њих запутила у Београд, где су са њима у Сава центру разговарали Лазар Мојсов и, поново, Иван Стамболић. Тог, 7. априла одржана је и седница Председништва ЦК СКЈ, на којој је Стамболић реферисао о неповерењу косовских Срба у савезно и покрајинско руководство, истакао да српски покрет води београдска опозиција,[69] која преко њега преузима иницијативу, те предложио наставак диференцијације, и то међу српским кадровима на Косову који више немају „подршку народа", рад „у масама" да их не би „завела" опозиција, коришћење „свих законских средстава, укључујући и полицијску акцију, да се спречи проширење утицаја српских националиста из Београда на косовске Србе",[70] али и признавање надлежности Србије на подручју Косова. Такође, одбацио је тврдње да су људи који протестују националисти иако је „тачно да су се чули неки неприхватљиви и контрареволуционарни захтеви".[71]

Небезбедност Срба на Космету се наставила, тако да је, 20. јуна 1986, пет дана пре почетка XIII конгреса СКЈ, група Срба из Косова Поља и Истока формирала колону ради демонстративног колективног исељавања. У томе су их спречили кордони полиције, као и разговор са генералом Грачанином. Према казивању Душана Ристића, после овог догађаја власти у Београду су „желеле да чују шта ми мислимо... осећали смо да су све чешћи сукоби на релацији српско руководство – покрајинско руководство. Није била тајна да је српско руководство све чешће стајало на нашу страну".[72] Интересантно је да је тог истог дана

---

[69] Такву тврдњу је дан раније изнео и Азем Власи, председник ПК СК Косова (в. Ћосић, 157).

[70] Николић, Цветковић, 111.

[71] *Исто.*

[72] Нав. према: Брудар, 33.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања упутио писмо председништвима СФРЈ, СР Србије и САП Косово, стајући у одбрану неколицине младих Албанаца којима се судило за кривична дела непријатељског удруживања и непријатељске пропаганде, која су извршена тако што су разговарали о стању Албанаца у СФРЈ, *слушали читање* једног натписа и упознали двојицу сепаратиста. Заправо, чланови Одбора су добро прозрели тактику сепаратиста: суди се младим људима за ефемерне ствари, што код њих подстиче револт, а прикривају се коловође албанске сепаратистичке побуне и истински злочинци, као у случају злочина над Ђорђем Мартиновићем.[73]

На нивоу Федерације, Савезни савет за заштиту уставног поретка сачинио је јула 1986. аналитички материјал под називом „Неки политичко-безбедносни аспекти покушаја организованих групних долазака Срба и Црногораца из САП Косова у Београд". Иако је материјал одисао жељом да буде избалансиран, у њему се наводи да је „чињеница да поједини државни органи, нарочито органи правосуђа, инспекција, унутрашњих послова, нису у свим случајевима радили објективно, ефикасно и законито. У њиховом раду било је неажурности, незаконитости, па и самовоље према свим грађанима, али више на штету српског и црногорског становништва". У наставку је дата квантификација и наведено је да је, након разговора група Срба и Црногораца у Скупштини СФРЈ и Сава центру с највишим руководиоцима, савезни секретар за унутрашње послове формирао комисију и издао налог да се испитају све њихове конкретне притужбе упућене савезним органима и телима. „Комисија је у 22 општине проверила наводе из 622 представке и жалбе. Констатовала је да је око 50% тих жалби оправдано.

[73] Чавошки (прир.), 109–111.

Око 60% представки су писали Срби и Црногорци, а око 40% Албанци. Од представки које су упућивали грађани српске и црногорске националности оправдано је око 56%, а од оних које су слали грађани албанске народности оправдано је 29%".[74] Потом се указује на драстичне ексцесе који изазивају „посебну узнемиреност". У овом материјалу се даље оцењује да је оријентација ка обраћању органима Федерације и Србије „јачала из године у годину и добила нарочит замах од почетка 1985. када прераста у смишљену и организовану акцију", што се даље повезује са деловањем „српских националиста" у којима је било „тачних оцена и оправданих захтева, а тежиште им је на неприхватљивим ставовима и захтевима".[75] Указује се и на то да „српски националисти и грађанска десница користе постојеће стање на Косову, подстичу нерасположење и реваншизам према становништву албанске народности. Они све то, манипулишући српским и црногорским становништвом, каналишу у правцу који одговара њиховим циљевима".[76] Овај елаборат садржи и констатацију да је „као облик институционализованог и легалног деловања према Косову организовано деловао 'Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања'... У марту те године Одбор је почео припрему пројекта 'Истина о Косову'. Реализовали су идеју о стварању међуодељенског одбора за проучавање Косова, чије је формирање озваничено на седници Председништва Српске академије наука и уметности. Одбор је формирао радну групу са задатком да припреми тзв. меморандум о положају српског народа у култури и образовању Косова".[77]

---

[74] Председништво СФРЈ, Савезни савет за заштиту уставног поретка, *Неки политичко-безбедносни аспекти покушаја организованих групних долазака Срба и Црногораца из САП Косова у Београд*, Београд, 15. јули 1986, 2 (AJ-803-1798).

[75] *Исто*, 3.

[76] *Исто*, 4.

[77] *Исто*, 5–6.

Апострофира се деловање Удружења књижевника Србије и указује на то да су у његовим активностима учествовали „и појединци који немају никакве везе са литературом нити Удружењем књижевника, него су познати по деловању са националистичких позиција".[78] Међу „националистима", који су деловали у вези са питањем Косова, посебно се апострофира Добрица Ћосић. Као што се види из овог материјала, који смо свесно дали мало опширније, упркос признању да су постојале бројне незаконитости у раду државних органа на Космету и да је већина представки и жалби Срба и Црногораца била оправдана, и даље се покушавало да се њихово незадовољство оправда деловањем „српских националиста" и „грађанске деснице". Баш како је рађено и деценијама пре тога, и као да се нису десиле рушилачке демонстрације 1981.

Септембра 1986. *Вечерње новости* су објавиле делове још увек неусвојеног Меморандума САНУ. Тиме је почела нова политичка афера, која је уздрмала читаво југословенско друштво. Делови овог текста били су довољни да се на САНУ сручи лавина оптужби за „великосрпски национализам". Заправо, радило се о једном критичком и аналитичко-синтетичком тексту, који је сачинила група академика као још увек радну верзију, а у коме се указивало на узроке југословенске кризе и могуће правце њеног превазилажења. Између осталог, указивало се и на неравноправан уставни положај Србије унутар југословенске федерације, али и у односу са сопственим покрајинама.[79] То је искоришћено за нападе на Србију

[78] *Исто*, 6.

[79] Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ: тридесет година после*, Новости, Београд, 2017, 190–191. Душан Чкребић сведочи о томе да је руководство Србије још 1976. формирало радну групу да изучи уставноправни и практични однос Србије са њеним аутономним покрајинама. Тај радни материјал је у политичкој јавности назван *Плава књига*, док му је пун назив био *Социјалистичка*

и њено руководство, у оквиру ког су заправо постојала два правца мишљења: они који су сматрали да се са САНУ треба обрачунати, између осталог и ускраћивањем средстава за обележавање једног века њеног постојања[80] – ту струју је предводио Иван Стамболић[81], и друга група, која је сматрала да САНУ има право да дâ оцену друштвеног стања у земљи и која је избегавала конфронтацију са овом најзначајнијом научном установом код нас користећи за то научну аргументацију, што је био став Слободана Милошевића.[82] Такав Милошевићев однос према САНУ и њеном меморандуму била је једна од тачака тзв. хашке оптужнице, по којој му се непуних двадесет година

Република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу. Намера је била да се захваљујући анализи положаја покрајина изврши реформа Устава од 1974. и врате уставне надлежности Србије. Ефикасном акцијом покрајинских руководстава, уз подршку Станета Доланца и Тита, расправа о Плавој књизи је прекинута (в. Душан Чкребић, *Коминтерна: бурни догађаји и њихове последице по СФРЈ и Србију*, Завод за уџбенике, Београд, 2018, 201–210).

[80] Марковић, 206–207.

[81] „Престанак званичне кампање и нормализација односа са САНУ догодили су се сменом Ивана Стамболића и осталих функционера Савеза комуниста, који су били иницијатори и ангажовани организатори борбе против оцена и порука Меморандума». (Коста Михаиловић, Василије Крестић, 45).

[82] „Слободан Милошевић је, крајем 1989. године, у разговору са новинарима, изјавио: 'А што се тиче Српске академије наука, не видим заиста зашто она не би имала утицај на политику у Србији, који је то народ у свету, која је то разумна држава која се стиди своје академије наука.' Охрабрујуће је било када се кључна политичка личност Србије јавно огласила таквом оценом о месту које Академија треба да има у друштву. Држава која је против САНУ водила политички рат, до ове изјаве била је неразумна, и то како држава Србија, тако и држава Југославија" (исто, 47). О улози Слободана Милошевића у вези са Меморандумом САНУ в. Михаило Марковић, 208–209. Потврда односа Милошевића према САНУ била је и избор академика Антонија Исаковића за народног посланика СПС у првом вишестраначком сазиву Народне скупштине Републике Србије. Он је био једна од главних мета критике, а Стамболићева струка је захтевала његову смену са места потпредседника САНУ због подршке Меморандуму. И не само то, академик Михаило Марковић постао је потпредседник Милошевићеве Социјалистичке партије Србије, академик Милош Мацура (у време афере око Меморандума председник Актива СК у САНУ) члан Извршног одбора Главног одбора СПС, председник САНУ Душан Каназир члан Главног одбора СПС, касније и министар за науку у Влади Републике Србије итд.

касније судило пред тзв. хашким трибуналом. Што се оцене ситуације на Косову тиче, сасвим логично, у Меморандуму се налазе, у основи, оне оцене које је заузео Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања, од којих је најзначајнија она да је над српским становништвом на Космету почињен „физички, политички, правни, културни геноцид", што је „најтежи пораз у ослободилачким борбама што их је водила Србија од Орашца 1804. до устанка 1941", уз указивање да је то последица „још увек живог коминтерновског наслеђа у националној политици Комунистичке партије Југославије и следбеништва српских комуниста тој политици".[83] У Меморандуму се исказује разумевање за Петицију 2016 и указује на то да је она „законита последица" стања на Космету. „Никаквим се форумским оценама не може оспорити право српском народу да се од насиља и уништења штити свим законским средствима."[84]

Нови повод посети групе Срба са Космета Београду 3. новембра 1986. била су два покушаја силовања: девојке од 20 година усред бела дана у селу Бресје и девојчице од 11 година у селу Племетина. Уопште, током лета се на Космету догодило шест силовања Српкиња, чиме су албански стратези покушавали да онеспокоје велике српско-црногорске фамилије[85] и подстакну исељавање.

---

[83] Михаиловић, Крестић, 179.

[84] *Исто*, 181.

[85] Ево како је силовање Српкиња на Космету коментарисао највиши албански функционер у некадашњој СФРЈ Фадиљ Хоџа, и Призрену, три недеље после ове посете Срба Београду: „Има појединачних примера силовања на Косову. Мислим да би требало у приватним кафанама на Косову дозволити да се жене из других крајева Југославије доведу и нека се иживљавају ови појединци који силују жене друге националности. Албанке то неће да буду, а Српкиње и друге би то хтеле и зашто то не дозволимо?" (в. Николић, Цветковић, 199). Наравно, када је ово објављено у дневној штампи, Хоџа се невешто бранио, али суштински никада није демантовао ниједну изговорену реч.

Демонстративни покушај исељавања др Зорана Грујића био је повод за нову претњу колективним исељавањем. Суштина се крила у томе да је Азем Власи позвао Милошевића да посети Косово, али планом није био предвиђен обилазак Косова Поља нити једне чисто српске средине. После низа перипетија, Милошевић је први пут дошао у Косово Поље 20. априла 1987. године. Међутим, Косовопољци су хтели дужи разговор с тадашњим председником ЦК СКС. Милошевић је обећао да ће дођи четири дана касније – 24. априла, и испунио је обећање. Био је то историјски говор, који је покренуо Србе на Косову, али и подигао Србију на ноге. Осим разговора са грађанима који је трајао тринаест сати, када је у једном тренутку полиција покушала да насрне на окупљени народ, Милошевић је изашао и упутио поруку да народ нико не сме да бије![86] Штитећи окупљене – метафорички је штитио све грађане. Тада се у Косову Пољу и заорило: „Слобо, слободо!" „Општи је утисак био да је косовопољски збор имао и карактеристике неформалног конгреса Срба и Црногораца, и оних који су се последњих година иселили са Косова".[87]

Непосредно након овог скупа, уследила је VII седница ЦК СКЈ, на којој се, већ из излагања социолога др Стипе Шувара, видело да је он уочио да окупљања, протести, митинзи воде ка – настанку вишепартизма. „Увођење више

[86] Ова реченица је варирана у различитим облицима, али је њена суштина, па чак и речи које су изговорене, остала је непромењена. Чак је послужила и као „аргументација" за оптужницу тзв. хашког трибунала против Слободана Милошевића. Због мноштва текстова о овој теми, нећемо се њоме посебно бавити јер смо раније то већ учинили, па стога упућујемо на текст: Урош Шуваковић, „'Нико не сме да вас бије' – о једној реченици 30 година после", *НСПМ*, 24. април 2017. (преузето са: http://www.nspm.rs/politicki-zivot/niko-ne-sme-da-vas-bije-o-jednoj-recenici-30-godina-kasnije.html?alphabet=l, 15. 12. 2019). Нешто измењену верзију истог текста в. Урош Шуваковић, „Милошевић: 'Не сме нико да вас бије'", у: Драган Радевић (ур.), 105–111.

[87] Николић, Цветковић, 140.

партија би, а то и искуство старе Југославије показује, уродило стварањем разних националистичких партија. На страну то што се не би бориле против СКЈ као јединствене партије радничке класе и народа и народности Југославије, и што би јуришале да га поцијепају, разбију и скину са хисторијске сцене."[88] Овде треба констатовати то да, већ у ово време, и у другим југословенским републикама долази до настанка различитих иницијатива, које су представљале нове политичке опције у односу на владајући СКЈ. Али, то није предмет овог рада.

2.3. *Митинзи истине и солидарности*

Иако се VIII седница ЦК СКС узима као прекретничка у новијој политичкој историји Србије, таква тачна оцена се никако не умањује уочавањем историјског значаја IX седнице ЦК СКЈ, која је одржана три месеца раније и која је створила услове за расправу и одлуке који су на VIII седници донете.

Тешко је прецизно рећи када су протести косметских Срба и Црногораца појачани претњом исељавањем прерасли у *митинге* истине и солидарности. Чини се да би се као

[88] Нав. према Николић, Цветковић, 144. Шувар је био у праву, и то је историја потврдила: партије су стваране искључиво на републичком принципу, на власт су у свим републикама, осим у Србији и Црној Гори, дошли националисти, разбијен је СКЈ и скинут са историјске позорнице. Дакле, баш као што је он предвидео. Само, у тренуцима када је могао да утиче, он није био спреман да укаже на то да опасност Југославији прети од албанског шовинизма, а не од српског национализма, већ је учествовао у сепаратистичком сценарију и силазио у окно Старог трга, настављајући праксу прављења лажне симетрије између оних који нападају и оних који бране Југославију. Осим тога, управо су руководства Словеније и Хрватске спречила одржавање вишестраначких избора на нивоу југословенске федерације, зато што им је циљ било разбијање, а не очување Југославије. И, коначно, ко то има право да спречава различита мишљења и интересе и њихову организовану артикулацију и кроз политичке странке, чувајући свим силама монопол једне странке, која је давно изгубила свој револуционарни легитимитет (ако га је уопште, код неких југословенских народа и народности, икада и имала).

први такав догађај могао издвојити долазак косметских Срба и Црногораца у Београд да би извршили притисак на југословенско партијско руководство током одржавања IX седнице ЦК СКЈ на којој се расправљало о косовском питању. Треба рећи и то да су ову одлуку о доласку донели потпуно самостално. Дан раније једну њихову делегацију примио је генерал Грачанин, док се на сам дан одржавања седнице окупило више хиљада демонстраната.[89] Марко Орландић је у име Председништва ЦК СКЈ поднео уводно излагање, у коме је изнео оцене и ставове Председништва, при чему је прва оцена била да је „укупна ситуација у Покрајини и даље тешка, а по неким питањима се и погоршава што озбиљно угрожава стабилност Југославије".[90] У свом реферату Орландић је покушао да успостави равнотежу[91] па је указао на то да су једни претерано драматизовали догађаје, док су други покушавали да делују „у циљу разводњавања и ублажавања оцјене стања а тиме и расплињавања и слабљења цјелокупне акције Савеза комуниста".[92] Он је нагласио да нису тачне оцене да су скупови и протести резултат деловања српских националиста, да је чињеница

---

[89] Наведено према: Николић, Цветковић, 155. Други процењују број Срба и Црногораца окупљених на протесту на 300 до 400 (в. Милојица Шутовић, „Национална мобилизација и хомогенизација – жртвовање Југославије", Hereticus, 1–2 [2006], 107). У току рада седнице, ЦК СКЈ је формирао радну групу која је обавила разговор са представницима грађана у протесту.

[90] ЦК СКЈ, *Неауторизаване магнетофонске белешке са IX седнице Централног комитета Савеза комуниста Југославије*, почетак у 9.00, Београд, 26. јун 1987. Примерак документа налази се у поседу аутора овог рада, 2/1 МБ.

[91] Колико је била значајна та вештачка равнотежа у оцени национализама, која је заправо значила то да се никада не осуди онај национализам од кога прети опасност, већ увек и још неки други, па се тако стварна опасност вешто прикрије, види се из дискусије Јосипа Врховеца, тада члана Председништва СФРЈ: он је пребројао колико пута се који национализам помиње у закључцима које је предложило Председништво, и то саопштио: 15 пута помиње албански национализам, „само једанпут српски национализам и ниједанпут црногорски национализам. То није добро. То није пракса Савеза комуниста Југославије" (*исто*, 128/1 ШВ).

[92] *Исто*, 2/1 МБ.

да се исељавање Срба и Црногораца са Косова наставља и да „реално пријети постепено остваривање њиховог главног циља – етнички чистог Косова“.[93] Анализирајући овакво стање, Орландић је, између осталог, истакао и следеће: „Било је појава опструкције и отпора према учешћу органа Србије и федерације у заједничком раду са органима Покрајине. Јављају се чак и јавно тврдње појединаца да је ријеч о суспензији или патронату над легалним органима Покрајине. Уставну позицију органа СР Србије није међутим могуће свести само на указивање, критику појава кршења уставности и законитости, већ уставима и законима прецизирати њихова права и обавезе на подручју заштите слобода, права и сигурности грађана на целој територији републике.“[94] Председништво је предложило и формирање комисије која ће испитати примедбе и представке грађана у вези с радом Фадиља Хоџе. Закључци Председништва били су јасни и довољни: утврђено је (по ко зна који пут) шта је циљ сепаратиста и истовремено се омогућавао и подржавао рад на уставним променама поводом положаја Србије и њеног односа са аутономним покрајинама, што је било од суштинског значаја. Захтевала се даља диференцијација унутар СК у односу на сепаратисте у редовима комуниста, те се тражило утврђивање одговорности највиших носилаца функција – конкретно Фадиља Хоџе – што је одударало од дотадашње праксе да се хапсе млади људи, безначајни извршиоци, или чак ни извршиоци, на шта је, као што смо већ поменули, указивао и Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Међутим, упркос начелном слагању са закључцима које је предложило Председништво ЦК СКЈ, дискусија је вођена управо у вези са овим питањима: 1) конкретизација одговорности; 2) уставне промене

[93] *Исто*, 2/3 МБ.

[94] *Исто*, 5/3, 4 МВ.

и покушај да се то представи као централизација, уз истовремену замену теза да се у јавности због тога ствара „антиалбанско расположење", па је Нандор Мајор чак изнео оптужбу да се „оживљава ранковићевштина, покушава се створити атмосфера погрома, осуда без суђења, смишљеним потурањем неконтролисаних података, полуистина с истином";[95] коначно, 3) питање око ког се водила расправа био је однос према ефикасности спровођења закључака. Може се врло јасно уочити да је дошло до подвојености: Синан Хасани, Азем Власи, Адем Красници, Нандор Мајор, Јосип Врховец, Хамдија Поздерац, Ђорђе Стојшић покушавали су да спасу Фадиља Хоџу од формирања комисије, противили се мање-више отворено уставним променама, оспоравали да промене нису спровођене довољно брзо, па чак и то да их уопште треба спроводити. Милош Просенц, подржавајући поменуте, говорио је чак о „конфликту на Косову".[96] Тада је први пут употребљена таква квалификација. С друге старне, у прилог закључцима дискутовали су: Марко Орландић, Видоје Жарковић, Душан Чкребић, Богдан Трифуновић, Слободан Милошевић, Радиша Гачић, Добривоје Видић, Васил Тупурковски, Јаков Лазаровски, Мунир Месиховић и др. На крају, усвојени су закључци какве је предложило Председништво ЦК СКЈ. За Србе и Црногорце који су протестовали била је веома значајна подршка чињеница да је и рад центара моћи – какав је био Хоџа као највиши државни функционер са Космета после Другог светског рата – доступан испитивању и преиспитивању. Закључак је био да нема више недодирљивих функционера, већ да свако подлеже политичкој (и другој врсти) одговорности. Посебно им је било важно јасно потврђивање ЦК СКЈ да су закључци тзв. Бујанске конференције „проглашени

[95] *Исто*, 78/2, 3 АЗ.

[96] *Исто*, 88/3 ШВ.

ништавним“ још ставом ЦК КПЈ из 1944. године. Међутим, закључак о обезбеђењу правне сигурности и улози Републике Србије у томе, као и о ефикасности спровођења мера, били су ти који су им уливали спокој.

„Одржавање IX седнице ЦК СКЈ представљало је последњи заједнички покушај југословенских комуниста да се спречи албански шовинизам на Косову и Метохији и, првенствено, заустави исељавање Срба и Црногораца са овог подручја.“[97] Ипак, већ се на њој могао наслутити различит став поводом питања о којима се расправљало унутар једне партије. Било је више него јасно да се интереси артикулишу према националном критеријуму. Осим тога, иако је у СКЈ владало начело демократског централизма, отпори спровођењу њених закључака, а нарочито ефикасности у том спровођењу, били су велики. Било је јасно да је највиши форум југословенских комуниста дао зелено светло за уставне измене, којима ће се, регулисањем односа Србије и њених покрајина, обезбедити равноправност Србије с другим југословенским републикама. Отпори томе стизали су како од покрајинских руководстава, тако и од окошталог бирократског апарата, који се одупирао било каквим променама јер би му оне угрозиле привилегије. Дакле, битка за равноправност Срба и Црногораца на Космету постала је битка за уставне промене и равноправност Србије, а да би се она добила, било је потребно савладати унутарсистемске отпоре.

Осма седница ЦК СКС ушла је данас, помало, у политичку легенду. О њој се дају различите оцене у јавности, углавном

[97] Урош Шуваковић, „Девета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије и њен друштвени значај у решавању проблема на Косову и Метохији“, у: Бранко Јовановић, Урош Шуваковић (ур. и прир.), *Косово и Метохија 1912–2012*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2012, 875.

од заступника оног мишљења и политичке опције која је на њој доживела пораз. Не желимо да детаљно расправљамо о меритуму саме седнице, а заинтересоване упућујемо на објављене ауторизоване дискусије,[98] као и стенографске белешке са Председништва ЦК СКС[99] које јој је претходило. Констатујемо да је она одржана, што је извесно у великој мери утицало на њен исход, свега десетак дана након што је војник ЈНА, Албанац Азиз Кељменди, убио на спавању неколицину својих другова – војника у парачинској касарни. Медији су то окарактерисали као „пуцње у Југославију" јер је директно нападнута ЈНА, и то на подмукао начин, на спавању.

У вези са VIII седницом, за нас је у овом раду релевантно неколико чињеница: а) узрок њеног одржавања није била смена једног партијског апаратчика[100] у лику Драгише Буце Павловића, већ је то био само повод. Узрок је било неспровођење закључака IX седнице ЦК СКЈ, опструкција тог спровођења која је долазила од покрајинске албанске врхушке, али и јавно супротстављање закључцима као

---

[98] Милорад Вујовић (ур.), *Осма седница Централног комитета Савеза комуниста Србије: Београд, 23–24. септембра 1987. године*, 2. фототипско издање, Социјалистичка партија Србије, Удружење грађана „Слобода", Теоријски часопис *Смисао*, Београд, 2007. Прво издање ове књиге објавио је *Комунист* – издање за Србију, 1987. Објављена је и књига Славиша Лекић, Зоран Павић (прир.), *VIII седница ЦК СКС – нулта тачка 'народног покрета'*, Службени гласник, Statusteam, Београд, 2007, за коју се тврди да садржи стенографске белешке са VIII седнице. Ово је неистина, пошто она садржи само стенографске белешке једне од тачака дневног реда, и то селективно објављене (в. „VIII седница Централног комитета Савеза комуниста Србије и израстање грађана Србије у активне субјекте политичког процеса", у: Урош Шуваковић [прир. и ур.], *Осма седница ЦК СКС – двадесет година после*, Смисао, „Слобода", Београд, 2009, 258–259, ф. 2).

[99] Жарко Обрадовић, Александар Растовић, Урош Шуваковић (прир.), *XXX седница Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије, Београд, 18–19. септембар 1987*, неауторизоване стенографске белешке, књ 1–2, Социјалистичка партија Србије, „Смисао", Удружење грађана „Слобода", Београд, 2007.

[100] Док је Слободан Милошевић био председник ГК СК Београда, Буца Павловић је био његов шеф кабинета.

„олако обећаној брзини", што је представљало објективну подршку опструкцији у спровођењу закључака; б) домети VIII седнице били су далекосежни јер ју је телевизија јавно преносила. „То је био први случај у политичкој историји Источне Европе да пленум централног комитета једне владајуће политичке партије буде директно телевизијски преношен... Будући да је још увек реч о условима једнопартизма, значај тог телевизијског преноса је једнак Хабермасовом поимању значаја 'публицитета парламентарних расправа'. И још више од тога – у до тада строго затвореном форумском начину одлучивања, то је значило продор јавности у партијске и државне институције";[101] в) то што су грађани имали прилике да виде када је реч о Космету били су, с једне стране, политички опортунизам и конформизам, залагање да се очува *status quo*, а с друге стране, борба да се промене изведу брзо и правично. И грађани су реаговали: небројена писма су тада упућена Централном комитету с подршком променама, међу којима и она Српског покрета отпора са Косова,[102] и Милошевић их је све, на изненађење партијских бирократа, уврстио у радни материјал током седнице и захтевао да се поделе члановима ЦК, пошто су на њих била и насловљена. То је такође била политичка новост: свима је пружена прилика да прочитају реакције грађана на одређена иступања на самој седници; г) осим тога, будући да се на овој седници расправљало и о питањима економског положаја Србије као чланице СФРЈ,[103] грађани који су гледали директан телевизијски пренос могли су јасно да разумеју коју то

[101] Шуваковић, 2009, 267, 268.

[102] Брудар, 40.

[103] О чему је уводно излагање поднео др Борисав Јовић, а Милошевић у закључцима по тој тачки дневног реда истакао залагање Србије за „робну привреду", што је еуфемизам за тржиште.

политичку платформу генерално нуде Милошевић и они који га подржавају.

Након VIII седнице било је јасно у ком ће се правцу кретати политика Србије. Одбрана српског интереса на Космету била је прворазредни задатак, а она се није могла постићи без уставних промена. С друге стране, то су схватили и припадници Српског покрета отпора. Они су у Слободану Милошевићу добили личност која их подржава и коју они подржавају. Међутим, за потпуни успех било је потребно променити уставни оквир Србије, односно преуредити њен однос с покрајинама. При томе, наравно, покрајинска руководства била су против губљења елемената државности, које су до тада имали. И зато је Српски покрет отпора покренуо серију митинга у Србији – „митинга истине", на којима је грађанима остатка Србије требало представити ситуацију у којој живе Срби на Космету. Кључна реч је била „солидарност".[104] Били су то митинзи солидарности са Србима и Црногорцима на Косову и Метохији. Формиран је и Одбор за организацију

[104] „Солидарност са Србима и Црногорцима на Косову и Метохији се не може, у изворном смислу, поистовећивати са контрацихадом (за очување Косова и Метохије као историјског исходишта српске државе и нације) јер је она у суштини део коренитог пројекта модерне, европеизоване заједнице на Косову и Метохији, ослобођене малигних предграђанских елемената. Солидарност са угроженом заједницом Срба и Црногораца на Косову и Метохији јавила се у поодмаклој фази егзодуса припадника ове заједнице под притиском демографске експлозије и национализма косовско-метохијских Албанаца. Дуготрајни опортунизам СКЈ, и посебно легалних политичких фактора Србије, према потирању неалбанских заједница и према елементарној угрожености људских права на Косову и Метохији, довео је до националне хомогенизације тих заједница (као одговор на исти процес у албанској заједници у Југославији, али и у већини осталих националних заједница у СФРЈ)" (Сава Керчов, Јово Радош, Александар Раич, *Митинзи у Војводини 1988. године: рађање политичког плурализма*, Дневник, Нови Сад, 1990, 151). Исти аутори указују на то како су митинзи у Војводини почели самоорганизацијом – независно од Одбора из Косова Поља – током јула и августа 1988. као „аутентични политички сврсисходни процеси – митинзи, да би се потом наставили до слома бирократског руководства Војводине", и читав тај процес посматрају као „еволуцију зачетака плурализма на политичкој сцени Војводине" (в. *исто*, 156 и 157–158).

протестних окупљања (Одбор за митинге) на челу са Мићом Шпаравалом, првоборцем и полицијским пуковником у пензији. Међутим, већ је први митинг у Новом Саду, одржан 9. јула 1988, подигао тензије на политичкој сцени Србије. Војвођанско руководство не само да је одбило да подржи солидарисање са страдалним народом, већ је укинуло струју и воду митингашима, уплашено пред чињеницом да се маса Новосађана прикључивала људима у протесту. Уследили су митинзи и у другим градовима Србије и Црне Горе. И поред жестоких речи тадашњег руководства Војводине, било је јасно као дан да сакривањем иза бирократске фразеологије више није могуће бранити неодрживе позиције, које су они заузели у односу на Србију. Митинзи у Војводини су од 6. јула до 9. октобра прошли генезу „од фазе емотивне инкубације битних политичких тенденција, до потпуно зреле, најшире антибирократске коалиције кристализованог (организованог) политичког језгра тог политичког процеса (које је постало генератор нове политичке структурације СКВ интегрисаног са политиком СК Србије), са спектром различитих демократских али и радикалних несоцијалистичких политичких распореда“.[105] Народ је свој захтев најбоље изразио стиховима: „Ој, Србијо, из три дела / поново ћеш бити цела.“ Њих су певали на свим митинзима почев од лета 1988. године. Није било места у Србији у коме није одржан митинг, чак се може рећи да је постојало својеврсно такмичење ко ће сакупити више људи на митингу. Извршена је снажна политичка мобилизација грађана Србије да се отклоне бирократске препреке друштвеним променама. То није била битка само за равноправност Срба на Космету нити је то била битка само за уставне промене; почела је одсудна битка да

[105] *Исто*, 156.

народ постане субјект креирања политике у Србији, битка за њену демократизацију.

Очито је да су сви ови догађаји допринели демократизацији и плурализацији српског друштва. Више није било могуће цензурисати изјаве, судити за „вербални деликт", спречавати различита мишљења. „Постајало је све јасније да ствари у овој сфери не могу остати у ранијим оквирима у којима је партија све држала под контролом."[106] У таквој ситуацији и Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања упутио је „Скупштини СФРЈ и југословенској јавности", 12. фебруара 1988, свој предлог за успостављање стварне равноправности народа Југославије,[107] чиме се и овај одбор укључио у уставну расправу, пошто се у предлогу разматра и положај аутономија унутар Србије и потенцијалних нових унутар других делова Југославије.

Јасно је било да народ захтева промене и да српско руководство има пун легитимитет када тражи уставну ревизију. Скупштина Србије усвојила је Нацрт амандмана на Устав СР Србије, 25. јула 1988. године. Истовремено, они који су се томе противили ризиковали су да буду склоњени са политичке сцене. То се управо и догодило војвођанском руководству, сутрадан после митинга у Новом Саду, 5. октобра 1988, када се окупило неколико десетина хиљада људи, који су захтевали оставке војвођанских функционера, јер су били препрека за неопходне промене. Колико је било однарођено то руководство говори и чињеница да је Милован Шогоров, тада шеф покрајинске организације СК, али и председник Комитета за ОНО и ДСЗ, послао писмо Председништву СФРЈ у коме га

[106] Радош Смиљковић, *Срби у империјалним сударима*, Службени гласник, Београд, 2013, 160.

[107] Чавошки (прир.), 208–215.

обавештава да тамошње руководство не може више да контролише ситуацију и да захтева интервенцију ЈНА. Међутим, сагласност није дао генерал Петар Грачанин, у том тренутку председник Председништва СР Србије,[108] што је процедура налагала. И из овога је више него јасно, посебно када се посматра ретроактивно, колико се радило о избирократизованој структури, која је била спремна да изведе и војску на народ само да би одбранила сопствене позиције. У политичком смислу, извођење ЈНА против Срба који траже „јединствену Србију" значило би стављање знака једнакости са извођењем војске против албанских сепаратиста, до чега је дошло на Космету 1981. године. Та идеја да се изједначавају они који су за заједничку државу и који је бране и они који су против ње, и који је нападају, постаће у каснијем периоду мантра оне идејне опције која се у Србији назива „другосрбијанцима". То ће, у крајњем, бити и позиција тужилаца тзв. хашког трибунала.

Истог дана када је војвођанско руководство поднело оставке, престао је да постоји и Одбор за митинге Српског покрета отпора са Косова.

Диференцијација у Савезу комуниста је настављена, као и смена кадрова који су били на страни сепаратиста. Као последица недавања подршке сопственом народу, бирократског односа и неосетљивости на терор којем је подвргнут на Космету, те полицијског насиља над њим, комплетно руководство Црне Горе је у јануару 1989. поднело оставку. На Косову и Метохији, албански шовинисти су покушали да штрајком рудара у Старом тргу спрече уставне промене у Србији, али за то је било касно.

[108] Николић, Цветковић, 235.

Амандмани на Устав СР Србије, којима је омогућено да се она као република конституише на читавој својој територији, усвојени су 28. марта 1989. године. Како је то уставна процедура предвиђала, скупштине САП Војводине и САП Косова дале се сагласност на уставну ревизију. Уставним амандманима је, између осталог, утврђено да ће сваку будућу уставну промену вршити Скупштина Србије, што је значило да више неће бити потребна сагласност покрајинских скупштина. „Устав из 1974. године, који је ојачао самосталност југословенских република, разбио је јединство и уставни суверенитет Србије. Српски народ није могао ни да помисли да би било ко у Југославији могао да води безумну политику 'слаба Србија – јака Југославија'. Одбијао је чак и да је примети. Косовска рана отворила му је очи... Уставне промене у нашој Републици у свести њених грађана нераздвојно су повезане са борбом против сепаратистичке и националистичке контрареволуције на Косову. Тек сада смо створили неопходне уставне и друштвене претпоставке да осигурамо законитост, права и слободе, личну и имовинску сигурност и равноправност свих грађана на Косову, независно од верске и националне припадности."[109]

На Видовдан, 28. јуна 1989, поводом 600 година Косовске битке, одржан је вероватно највеличанственији митинг у новијој српској политичкој историји, на коме је према јавним проценама било присутно око два милиона људи. Може се рећи да је то врхунац серије митинга за уједињење Србије, али сада као – митинг уједињене Србије.

Потом је све било рутина: септембра 1990. усвојен је нови Устав Републике Србије, а 19. децембра исте године

[109] Борисав Јовић, *Датум за историју: 28. март 1989*, БИГЗ, Београд, 1989, 10–11, 13.

одржани су први вишестраначки председнички и парламентарни избори у Србији. За првог председника Републике изабран је у првом кругу Слободан Милошевић са добијених 3.285.799 гласова или 65,34% бирача,[110] док је његова Социјалистичка партија Србија освојила 2.320.587 гласова, односно 194 од укупно 250 посланичких места.[111]

[110] Верица Михајловић, Зоран Радоњић, *Две деценије вишестраначја у Републици Србији: устави, избори и носиоци власти 1990–2010*, Службени гласник, Београд, 2011, 62–63.

[111] *Исто*, 43.

3. Ка закључивању

Српски покрет отпора био је демократски и масован покрет Срба са Косова и Метохије. Демократски је био зато што се залагао за заштиту основних људских права Срба и Црногораца, која су на Космету била угрожена. Такође, у каснијој фази, његово залагање је ишло у правцу уставне ревизије у Србији ради „њене равноправности са другим југословенским републикама", што по себи представља демократско залагање. Осим тога, иако су његови припадници били многи Срби и Црногорци са Космета – чланови СКЈ, критички дух, критичка реч и слободно изнето мишљење и став красили су разговоре, скупове, митинге које је овај покрет организовао. Масован је био по томе што ретко који Србин са Космета није у њему учествовао.

Покрет је врло брзо успоставио сарадњу са Одбором за заштиту слободе мисли и изражавања, који су сачињавали многи прононсирани дисиденти. Та сарадња, посебно код Петиције 2011, донела је Покрету то да је читава југословенска јавност сазнала с каквим зулумом се суочавају Срби на Косову и Метохији.

Обично се национално и демократско супротстављају иако не видимо ту никакву супротстављеност, посебно не у овом

случају: грађани Срби и Црногорци били су на Космету као припадници тих нација угрожени од албанских сепаратиста, па су зато основали Покрет који је, из тог разлога, био националан;[112] истовремено, они су се залагали за људска права оних којима су она била угрожена, али су увек истицали да је њихов захтев равноправност, значи и равноправност у остваривању људских права, што представља демократски и грађански принцип.

Појединци оспоравају демократичност овог Покрета.[113] Та се примедба мора одбацити. Сам чин самоорганизовања јесте демократски чин. И борба против отуђене комунистичке номенклатуре је демократски чин. Додуше, чињеница је да они у својој агенди нису имали увођење вишепартизма. Али јесу сарађивали с онима који су се за то залагали (Одбор за слободу мисли и изражавања),[114] као и онима који су та начела коначно увели у политички систем Србије (Слободан Милошевић и политика Савеза комуниста Србије после VIII седнице ЦК СКС из 1987). Јер,

[112] „Уместо обезбеђивања цивилизованих услова за равноправан живот сваком појединцу, као грађанину, колективистичко-етатистички принцип, на којем се темељио политички систем послератне Југославије, гарантовао је такве животне услове само колективитетима, првенствено националним. Из тога је проистекао самоодбрамбени покрет Срба и Црногораца на Косову и Метохији“ (в. Керчов, Радош, Раич, 151–152).

[113] Брудар, 53.

[114] Интересантно је упоредити како Михаило Марковић и Коста Чавошки виде престанак рада Одбора чији су чланови обојица били. „Одбор је дефинитивно обуставио своју делатност крајем осамдесетих јер је постигао свој циљ. Члан 133. Кривичног законика је био укинут, више нисмо имали кога да бранимо од 'деликта мишљења', политичких затвореника у Србији више није било. Почело је организовање политичких партија. Овакав одбор је (на срећу) изгубио свој *raison d'ètre*“ (Марковић, 222–223). „Наишао је, међутим, тренутак када је постојање Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања постало сувишно. Новембра 1989. године оглашено је оснивање Демократске странке, потом је наговештено обнављање Народне радикалне странке, да би почетком јануара 1990. Мирко Јовић из Нове Пазове објавио оснивање Српске народне обнове у којој је Вук Драшковић добио положај потпредседника. Тиме је почела да се ствара масовна основа за борбу и за оне циљеве за које се до тада залагао наш одбор“ (Чавошки, 500).

не треба изгубити из вида чињеницу да је Устав Републике Србије из 1990. године 1први устав у историји српске уставности који је сам појам политичка странка унео у уставни текст",[115] уводећи тиме вишестраначје на велика врата. Да није било Српског покрета отпора са Косова који је покренуо друштвене промене и својом друштвеном енергијом савладао избирократизовани апарат коме је свака промена била страна, Одбора за слободу мисли и изражавања, који је њихову активност подржао и јавности представио, Меморандума САНУ, која је у свом документу указала на дисфункционалност економског и друштвено-политичког система Југославије и Србије, као и на то шта би требало отклонити у интересу опстанка Југославије и напретка Србије на равноправној основи са другима, и да, коначно, Слободан Милошевић и његови другови нису успели да однесу превагу у СКС и омогуће демократизацију српског друштва, промене у Србији биле би много драматичније, болније и по државу неизвесније. За разлику од других источноевропских држава – и то објашњава деценију политичке власти Слободана Милошевића до 2000. – промене у Србији није предводила грађанска десница, већ Савез комуниста Србије и његов председник Слободан Милошевић. Они су идентификовали узроке народног незадовољства, артикулисали их у конкретне политичке захтеве и креирали као глобалне друштвене циљеве, који су, у првој фази, доношењем Устава из 1990. године и остварени.

---

[115] Урош Шуваковић, „Неки аспекти положаја политичких партија у новом Уставу Републике Србије", *Правни живот*, 14/2007, тематски број „Право и слобода", 847.